

Jacob Moleschott'un “Deverân-ı Hayât” Adlı Eserinin Kısmi Tercümesi

Harun ÇAKAN*

Makale Geliş / Received: 07.07.2023
Makale Kabul / Accepted: 30.11.2023

Öz

XIX. yüzyılda Almanya'da ortaya çıkan, çeviriler yoluyla çeşitli ülkeleri etkileyen ve yoğun tartışmalara da yol açan Bilimsel Materyalizm akımının temsilcilerinden olan Jacob Moleschott'un en önemli eserlerinden biri “Kreislauf des Lebens (Yaşamın Döngüsü)” isimli eserdir. Bilimsel materyalizmin diğer bazı temsilcilerinin eserlerinin yanı sıra Moleschott'un bu çalışması Osmanlı düşünce hayatına, kısmen de olsa aktarılmıştır.

Osman Şükrü tarafından yapılan bu çeviri Maarif Mecmuası'nda üç kısım halinde yayımlanmıştır. Ancak çeviri, eserin tümünü kapsamamakta, kitabın üçüncü bölümü olan “Maddenin Ölümsüzlüğü” başlığının büyük kısmını içermektedir. Mütercim diğer bölümlerle ilgili niyetine dair ise bir bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu çeviri hem yazarın kimliğinden ötürü hem de Osmanlı'ya aktarılan kısmın doğadaki madde döngüsüne dair dönemin bilimsel bilgilerini içermesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmada öncelikle Moleschott hakkında genel bilgi verilmiş, ardından metnin ilgili kısmı ele alınmıştır. Sonrasında ise Osman Şükrü ve tercümenin yayımlandığı Maarif Mecmuası hakkında bilgiler aktarılmış ve çeviri değerlendirilmiştir. Ek olarak ise metnin transkripsiyonu verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilimsel Materyalizm, Madde Döngüsü, Jacob Moleschott, Osmanlı Materyalizmi.

* Dr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, hcakan@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6087-3784.

Künye: ÇAKAN, Harun, (2023). Jacob Moleschott'un “Deverân-ı Hayât” Adlı Eserinin Kısmi Tercümesi, *Dört Öge*, 24, 141-154. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Partial Translation of Jacob Moleschott's work named "Deverân-ı Hayât"

Abstract

Jacob Moleschott was one of the representatives of Scientific Materialism which emerged in the 19th century, affected various countries through translated works and triggered intense debate. Among his most important works we can count "Cycle of Life". Besides some other representatives' works of scientific materialism, this work of Moleschott has also been conveyed into Ottoman thought life.

This translation by Osman Şükrü was published in the Maarif journal in three parts. However, it does not include the entire work, but only most parts of chapter 3, "The Immortality of Matter". There is no information about the intention of the translator regarding the other chapters. The translation in question is important both because of the identity of the author and because the part transferred to the Ottoman thought life contains the scientific information of that time about the cycle of matter in nature.

In this study, firstly, information about Moleschott is given, and then the relevant part of the text is dealt with. Afterwards, information about Osman Şükrü and Maarif journal, where the translation was published, is given and the translation is evaluated. In the appendix, the transcription of the text is given

Keywords: Scientific Materialism, Matter Cycle, Jacob Moleschott, Ottoman Materialism

Giriş

Osman Şükrü'nün bu makaleye konu alan tercümesi, doğadaki madde döngüsüne dair dönemin bilimsel görüşlerini içermekle beraber önemi bundan ibaret değildir. Tercüme-yi Osmanlı düşünce hayatı açısından önemli kılan, metnin yazarının bilimsel materyalist akımın önemli temsilcilerinden Jacob Moleschott olması ve çevirinin de bu görüşleri içeren bir kitaptan yapılmış olmasıdır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı düşünce hayatına Almanya'dan bilimsel materyalist görüşler aktarılmıştır. Osman Şükrü'nün *Deverân-ı Hayât* başlığıyla tefrika edilen çalışması ise Jacob Moleschott'un ve bilimsel materyalist görüşler savunan eserinin de Türkçeye kısmen de olsa çevrildiğini göstermektedir.

Jacob Moleschott

9 Ağustos 1822 yılında Hollanda'nın güneyinde bulunan Hertogenbosch şehrinde doğan Jacob Moleschott, doğum yeri açısından bakıldığında Hollandalı olsa da hem eğitimi hem de bilimsel faaliyetleri açısından bir Alman olarak değerlendirilebilir (Grützner, 1906).

Jacob Moleschott, Heidelberg’te tıp eğitimine başlamış ancak uygulamadan ziyade tıbbın kuramsal yönüne ilgi duymuştur. 1844 yılında Moleschott, akciğerin anatomik-fizyolojik yapısıyla ilgili teziyle doktor unvanını almıştır. Sonra ise iki yıl boyunca yaşayacağı ve hekimlik mesleğini uygulayacağı Utrecht kentine yerleşmiştir. Burada bulunduğu süre içerisinde hekimliğin yanı sıra J.G. Mulder ile bilimsel çalışmalarına devam etmiş, ayrıca çeşitli bilimsel eserler de çevirmiştir (Büttner, 1994). Bunlar arasında Mulder’in bir eseri olan *Die Ernaehrung in ihrem Zusammenhange mit dem Volksgeist (Halk Rubu ile Bağlantılı Olarak Beslenme)* (1847) yer almıştır (Gregory, 1977, s. 84).

1846-1848 yılları arasında ise J. Van Deen ve F.C. Donders ile birlikte *Hollaendische Beitrage zu den anatomischen und physiologischen Wissenschaften (Anatomi ve Fizyoloji Bilimlerine Hollanda Katkıları)* adlı bir dergi çıkarmışlardır (Büttner, 1994).

1847 yılında Heidelberg’e dönerek burada anatomi ve fizyoloji hocalığına başlamış ve bu süre içerisinde çeşitli eserler de kaleme almıştır. Ancak eserlerinde savunduğu bazı görüşlerinden dolayı Heidelberg Üniversitesi yönetimi tarafından 1854 yılında uyarılmış¹, bunun üzerine de derhal görevinden istifa etmiştir. Bundan iki yıl sonra ise Zürich Yüksekokuluna profesör olarak çağırılmış ve bu görevi kabul etmiştir (Büttner, 1994). Ancak burada da uzun bir süre durmamıştır. 1861 yılında, kendisiyle Zürich’te tanışmış olan İtalyan bir bakan onu Turin’e çağırmıştır. Moleschott, 1879 yılında fizyoloji profesörü olarak Roma’ya taşınasıya kadar Turin’de yaşamıştır. 20 Mayıs 1893 tarihindeki ölümüne kadar da Roma’da bulunmuştur (Grützner, 1906).

Moleschott’un yayımladığı eserleri arasında *Physiologie der Nahrungsmittel (Gıdaların Fizyolojisi - 1850)*, *Lehre der Nahrungsmittel für das Volk (Halk İçin Gıdaların Öğretisi - 1850)*, *Physiologie des Stoffwechsels in Pflanzen und Thieren, ein Handbuch für Naturforscher, Landwirthe und Ärzte (Bitki ve Hayvanlarda Metabolizmanın Fizyolojisi - Doğa Araştırmacıları, Ziraatçılar ve Hekimler İçin Elkitabı - 1851)* ve *Kreislauf des Lebens - Physiologische Antworten auf Liebig’s Chemische Briefe (Yaşamın Döngüsü - Liebig’in Kimya Mektuplarına Fizyolojik Cevaplar - 1852)*² sayılabilmektedir.

- 1 Moleschott, ölü insanların bedenlerinin yakılmasını ve küllerinin gübre olarak kullanılmasını savunmuş, buna karşı çıkan dini ilkeleri eleştirerek bunların bilimsel bilgilerin önünden çekilmeleri gerektiğini söylemiştir. Bk. Büttner, 1994. Moleschott’un uyarılmasına yol açan görüşleri bunun gibi görüşler ile bilimsel materyalist fikirleri olmuştur.
- 2 Eserlerin isimleri Türkçeye tarafımızdan çevrilmiştir. Çalışmanın sonraki kısımlarında da eserler Almanca isimleri yerine Türkçe çevirileriyle anılacaktır.

Jacob Moleschott'un burada başlıkları verilmiş olan eserlerinin dışında başka yayımlanmış çalışmaları da bulunmaktadır. Eserlerinin bazıları İtalyanca, Fransızca gibi dillere de çevrilmiştir.

Yaşamın Döngüsü veya Deverân-ı Hayât

Moleschott, her ne kadar aslında bir hekim ve doğa bilimci olsa da onu ve çalışmalarını düşünce tarihi içerisinde önemli kılan yönü bilimsel materyalist kimliği ve XIX. yüzyılda Almanya'da yaşanan Materyalizm-Kavgası'nda oynadığı rol olmuştur. O, Ludwig Büchner, Karl Vogt ve Ernst Haeckel ile birlikte doğa bilimsel gelişmeleri bilimsel materyalist açıdan yorumlamış ve bilime dayanan bir dünya görüşü oluşturma çabası içerisinde yer almıştır.

Moleschott'un Materyalizm-Kavgası'ndaki rolüne ve görüşlerine bu çalışma kapsamında değinilmeyecektir. Sadece bu tartışmalar kapsamında kaleme alınmış olan *Yaşamın Döngüsü* başlıklı eserine, bir kısmı Osmanlı Türkçesine de çevrildiği için daha yakından bakılacaktır.

Bu eser, yukarıda da belirtildiği gibi, ilk kez 1852 yılında basılmıştır. Eser, Moleschott'un düşünceye dair materyalist bir görüşüne, dönemin önemli kimyagerlerinden Justus von Liebig'in eleştirilerine cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır. Bu durum zaten kitabın altbaşlığından da *-Liebig'in kimya mektuplarına fizyolojik cevaplar-* anlaşılmaktadır (Moleschott, 1852).

Liebig'in eleştirisi, Moleschott'un fosfor olmaksızın düşüncenin olamayacağına dair *Gıdaların Öğretisi*'nde ileri sürmüştüğü, düşünceyi materyalist anlayış çerçevesinde açıklayan görüşüne yöneliktir. Ancak söz konusu tartışma basitçe bilimsel bir fikir ayrılığından kaynaklanan bir tartışmadan ziyade Materyalizm-Kavgası kapsamında bir tartışma olmuştur. Moleschott, bilimsel materyalist tarafta yer alırken Liebig ise, Moleschott'un *Yaşamın Döngüsü* adlı eserinin birinci bölümünde belirttiği üzere, doğa bilimleri ile teolojii uzlaştırmaya çalışan bir tarafta bulunmuştur (Büttner, 1994).

Yaşamın Döngüsü'nün bölümleri de Liebig'e mektuplar şeklinde oluşturulmuştur. Toplam sayısı yirmiyi bulan mektupların ve dolayısıyla da kitabın bölümlerinin başlıkları sırasıyla şöyledir: Justus Liebig'e, Vahiy ve Doğa Kanunu, İnsanın Bilgi Kaynakları, Maddenin Ölümsüzlüğü, Bitki ve Hayvanların Büyümesi, Bitki ve Hayvanların Yaratılışının Aleti Olarak Toprak, Maddenin Döngüsü, Bitki ve Yer, Bitkiler ve Hayvanlar, Beslenme ve Solunum, Hayvan Bedeninde Besinin Gelişimi, Hayvan ve İnsanların Kültü, Hayvanda Dumura Uğrama, Bitkide Dumura Uğrama, Bitki ve Hayvanların Isısı, Maddenin Kademeli Gelişimi, Madde İnsanları Yönetir, Kuvvet ve Madde, Düşünce, İrade, Hayat İçin (Moleschott, 1852).

Kitabın bölümlerinden de anlaşıldığı üzere, Moleschott'un bu çalışmasında ağırlık noktası insan ve genel olarak canlı olsa da materyalizmin önemli birçok başlığına değinmiş ve bunlara dair görüşlerini ortaya koymuştur. Bu nedenle de *Yaşamın Döngüsü* ve Moleschott'un diğer eserleri materyalizm karşıtları tarafından ya doğrudan ya da diğer bilimsel materyalistlerle birlikte eleştirilerin ve karşı çıkışların hedefi olmuştur.³

Maarif Mecmuası ve Osman Şükrü

Moleschott'un *Yaşamın Döngüsü* eserinin bir kısmının Türkçeye çevrilerek tefrika edildiği dergi *Maarif Mecmuası*'dır. 1891-1896 yılları arasında yayımlanan *Maarif Mecmuası*, 239 sayıya ve toplamda yaklaşık 3400 sayfaya ulaşmıştır (Okay, 2003).

II. Abdülhamid döneminin birçok yayın organında olduğu gibi *Maarif Mecmuası*'nda da siyasi konular yer almamakta, ancak bunun dışında bilim ve medeniyet çerçevesinde olmak üzere farklı konuların işlendiği görülmektedir (Erbay, 1991, VI-VII). Ele alınan konular arasında Batı dünyasındaki keşifler, icatlar, çeşitli bilim dalları, spor, edebiyat yer almaktadır (Okay, 2003).

Mecmuâ'nın Kaspar Efendi yönetiminde çıktığı ilk dönemde geniş bir yelpazede konular işlenirken, Kaspar'ın ölümünden sonra derginin yönetimini üstlenen İbnürrıfat Sâmih (Sâmih Rıfat) ve İsmâil Safâ döneminde edebî konular ağırlıklı bir yayın politikası benimsenmiştir (Okay, 2003).

Maarif Mecmuası'nın yayın hayatı süresince çok sayıda düşünür, yazar ve şair dergiye katkıda bulunmuştur. Bunlar arasında Ahmed Midhat Efendi, Abdülhak Hamid, Rezaizâde Mahmud Ekrem, Muallim Nâci, Tevfik Fikret, Cenab Şehâbeddin, İsmail Safâ, Menemenlizâde Tahir gibi isimler yer almaktadır (Erbay, 1991, X-XI). Dergide ayrıca Batı dillerinden yapılan çeviriler de yayımlanmıştır. Tercümeleri yayımlanan yabancı yazarlar arasında Guy de Maupassant, Emile Zola gibi isimler bulunmaktadır (Okay, 2003).

Çalışmanın konusu olan Moleschott'un *Yaşamın Döngüsü* veya *Maarif Mecmuası*'nda anıldığı şekliyle *Deverân-ı Hayât*'ının mütercimi, Erbay'ın çalışmasında Osman Şükrü olarak geçmektedir (Erbay, 1991). Ancak Osman Şükrü ismi ile ilgili olarak bilgi elde edilememiştir.

Bununla beraber mütercimin Şükrü Osman (Şenozan) olabileceği düşünülmektedir. 1875-1954 yılları arasında yaşamış olan Şükrü Osman, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne mezunu bir hekimdir. Bunun dışında Türk Sanat Müziği ala-

3 Fischer'in (Fischer, 1853) çalışması buna bir örnektir.

nında besteleri bulunan bir sanatçıdır ve ayrıca bir dönem milletvekilliği yapmıştır. Şükrü Osman Şenozan'ın kendi mesleği olan hekimlik ile ilgili çeşitli yayınları da vardır (Yazıcı, 2020).

Yaptığı çevirideki imzanın Osman Şükrü olarak kullanılması, materyalist görüşler dile getiren bir eserden bir bölüm çevirmiş olmasından dolayı bir yaptırma maruz kalma endişesi ile ilgili olabilir.

Çevirinin Değerlendirilmesi

Osman Şükrü'nün söz konusu eserin tercümesini ya temin edilememiş olan Almanca 4. baskıdan ya da metnin Fransızca çevirisinden hazırladığı düşünülmektedir. Bu sonuca Osman Şükrü'nün tercümesinin Almanca ve Fransızca metinlerle karşılaştırılmasıyla varılmıştır. Tercümenin ilgili yerlerinde bunlar dipnotlarla belirtilmiştir. Bununla beraber, tercümenin başında Osman Şükrü 1852 tarihinde yayımlanmış olan eserden söz etmekte ise de çalışmasını Fransızca veya sonraki bir Almanca baskıya dayandırdığı konusundan bahsetmemektedir.

Osman Şükrü'nün tercüme ederek *Maarif Mecmuası*'nda tefrika ettiği kısım eserin "Maddenin Ölümsüzlüğü" başlığını taşıyan üçüncü kısım ya da mektubudur. Burada Moleschott, önce ölçü birimlerinin -uzunluk ve ağırlık- tekleştirilmesinin yöntemi ve önemi üzerinde durmaktadır. Söz konusu birimlerin belirlenmesinin doğa bilimlerinin gelişimindeki önemli rolünü vurgulamakta ve Lavoisier'in ağırlık ölçümleri yaparak yanma tepkimelerini nasıl açıkladığını anlatmaktadır. Tıp çalışmalarında da ölçümlerin değerini belirtmektedir. Ardından ise doğadaki madde akışı üzerinde durmaktadır. İnsan artıklarının bitkileri beslediğini, bitkilerin hayvanları beslediğini, yırtıcı hayvanların otoburları yediğini ve bunların artıklarının yine bitkilere besin olduğunu ifade etmektedir. Yine bitkilerin karbon tutma kabiliyetlerinin toprak ve havanın onlara sunduğu ile sınırlı olduğunu, havanın oksijen oranının da yanmayı sınırlandırdığını söyleyerek doğada hiçbir maddenin yok olmadığını, sürekli bir deveran ya da döngü içerisinde bulunduğunu belirtmektedir. Canlıların dış dünyadan aldıkları maddeleri özsel olarak değiştir-mediklerini yazmakta ve ayrıca canlıların şekillerinin ve bileşim oranlarının da, bedenlerini meydana getiren maddi parçacıklar dış dünya ile ilişkileriyle değişse de aynı kaldığını, bunun sebebinin de metabolizma olduğunu ifade etmektedir. Moleschott, cansız doğada da yavaş ama sürekli bir değişimin var olduğunu ancak burada da maddenin aynı kaldığını ve buradaki değişimlerin, örneğin bir kayanın su ve iklim etkisiyle dağılmasının sonucunda onu oluşturan maddenin bitkilerin bünyesine katıldığını ve canlı ile cansız arasında da bir madde alışverişinin bulun-

duğunu vurgulamaktadır. Böylelikle de Moleschott, maddenin ölümsüz olduğunu göstermektedir (Moleschott, 1852, s. 36-44).

Osman Şükrü'nün, tamamlanmamış olmakla beraber⁴, tercüme etmek üzere seçtiği mektup, Moleschott'un eseri içerisinde yer alan bu kısımdır. Çeviriye eserin ilk bölümünden değil de üçüncü mektuptan başlaması değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Çevirinin "Maddenin Ölümsüzlüğü" başlığına sahip olan ve maddenin yok edilemezliğini anlatan kısım olması, mütercimim materyalist görüşlerin Osmanlı düşünce hayatına aktarılması çabasında olduğu şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan çevirmen sadece maddenin ölçümünün önemi ve maddenin doğadaki döngüsüne dair dönemin bilimsel bilgilerini aktarmayı düşünmüş de olabilir.

Tercümenin başında Osman Şükrü, "mektuplardan biri" ifadesini kullanmakla beraber bunun ötesinde çalışmanın kapsamı, amacı gibi konular hakkında bilgi vermediğinden ve çevirinin tamamlanmamış olmasından, üçüncü tefrikanın sonunda "arkası var" ibaresi bulunmaktadır, Osman Şükrü'nün eserin sadece bu mektubunu mu yoksa diğer mektupları da tercüme etmeyi düşünüp düşünmediği ve bu çalışmaya hangi amaçla başladığı konusunu açıkta bırakmaktadır.

Bunların yanı sıra Osman Şükrü'nün tercümesinde çeşitli çeviri hataları da yer almaktadır. Bunlar metnin transkripsiyonunda ilgili yerlerde dipnotlarla gösterilmiştir.

Sonuç

Osman Şükrü'nün bu tercüme yapmaktaki niyeti, yani bilimsel materyalist görüşleri mi yoksa doğadaki madde döngüsüne dair dönemin bilimsel bilgilerini mi aktarmak istediği tespit edilememiştir. Ancak, tercümanın niyeti ne olursa olsun, tefrika edilmiş bu metnin varlığı Osmanlı düşünce hayatı içerisinde bilimsel materyalizmin önemli temsilcilerinden olan Jacob Moleschott'un eserinin de bulunduğu ve kısmen de olsa Türkçeye aktarıldığını göstermektedir. Bu ise söz konusu fikirlerin Osmanlı'ya girişi sürecinin anlaşılması açısından önemlidir. Osman Şükrü'nün çevirisini önemli kılan da bu yönüdür. Bununla birlikte, Moleschott'un ve adı geçen eserin Osmanlı düşünce hayatında ne ölçüde tanınmış ve etkili olduğu da henüz belirlenmemiştir.

Osman Şükrü'nün Moleschott'un eserinden yaptığı ve üç bölüm halinde tefrika edilmiş metnin transliterasyonu ekte sunulmaktadır.

4 Bölümün son 3 paragrafı eksiktir.

Kaynakça

- Büttner, S. (1994). “Moleschott, Jacob”, İçinde Neue Deutsche Biographie 17, 723-725. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118734547.html>. 35.07.2023 tarihinde erişildi.
- Erbay, E. (1991). Maârif Mecmuası - Tafsilli Fihrist ve Bütün Şiirler (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Fischer, K.P. (1853). *Die Unwahrheit des Sensualismus und Materialismus*. Erlangen: Verlag von Theodor Blaesing.
- Gregory, F. (1977). Scientific Materialism in nineteenth-century Germany, Dordrecht ve Boston: Reidel.
- Grützner, P. (1906). “Moleschott, Jacob”, İçinde Allgemeine Deutsche Biographie 52, s. 435-438. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118734547.html?anchor=adb>. 03.07.2023 tarihinde erişildi.
- Moleschott, J. (1852). *Kreislauf des Lebens – Physiologische Antworten auf Liebig’s Chemische Briefe*, Mainz: Verlag Victor von Zabern.
- Moleschott, J. (1855). *Kreislauf des Lebens – Physiologische Antworten auf Liebig’s Chemische Briefe*, Mainz: Verlag Victor von Zabern.
- Moleschott, J. (1875). *Kreislauf des Lebens*. Giessen: Verlag von Emil Roth.
- Moleschott, J. (1866). *La Circulation de la vie - Lettres sur la Physiologie en Réponse aux Lettres sur la Chimie, de Liebig*. Paris: Germere Baillière, Libraire-Éditeur.
- Okay, O. M. (t.y.). Maârif. İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi (2003. bs). URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/maarif--dergi>. 03.07.2023 tarihinde erişildi.
- Osman Şükrü (1314). Deverân-ı Hayât. Maarif 5 (32). 501-502.
- Osman Şükrü (1314). Deverân-ı Hayât. Maarif 5 (33). 520-521.
- Osman Şükrü (1314). Deverân-ı Hayât. Maarif 5 (34) . 538-539.
- Yazıcı, Mehmet Yunus. (2020). Şükrü Osman Şenozan. İçinde Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. URL: <https://teis.yesevi.edu.tr/%20madde-detay/senozan-sukru-osman>. 03.07.2023 tarihinde erişildi.

Ek:

"Turin" dârülfünûnu muallimlerinden "Moleschott"un "1852" senesinde tahrîr ve neşr eylediği "deverân-ı hayât" nâmındaki eserini teşkil eden fizyoloji mebâhisi üzerine "Liebig"e karşı yazılmış mektuplardan biri:

Paris'te "1790" senesi mayısının sekizinci günü Talleyrand nâm zât tarafından mevzû-i bahs olan bir 'ameliyenin hal ve faslına ibtidâr olmuştur ki istikbâl bu iştigalin netâyic-i fevâid-i gâyatını tadrîcen mevki'-i i'tibârda izhâr edecektir. Zirâ bu sayede, şimdiye kadar vücûda getirilemeyen ve dünyânın her bir köşesinde istî'mâl ve tatbîke sâlih olan sınıî bir vâsita-i takdîr ve mukâyesenin husûl-pezîr olması te'mîn, havâss-ı beşeriyye tezyîn edilmiş olacaktır.

Asr-ı âhîrin sonu cihâna öyle metin bir esâsa müstenid, o mertebe sâbit bir vâhid-i kıyâsî ihdâ etmişti ki el-yevm mevcûd bulunan vezn ve tûl ölçülerinin kâffeten mahv ve in'îdâmı tasavvur olursa bunların yekden te'sîsi bizim için bâdî-i eşkâl olamaz.

Bu vâhid-i kıyâsîyi bulmak üzere nısf-ün-nehâr [501.1.] dâiresinin on milyon cüz'ünden bir cüz'ü ölçülmüştür. İşte o vâhid-i kıyâsî-i tûl, metreden 'ibârettir.

Derece-i kat'iyetini ifhâm zımında "Kolomb, Lagrange, "Laplace ve Lavoisier"ın isimlerini zikretmek kifâyet eder. Vâhid-i kıyâsî-i tûl ile vâhid-i kıyâsî-i evzân da elde edildi: Bir desimetre mik'âb saf suyun veznî kilogram nâmını aldı.

Metrenin tûlu üç kademden biraz fazladır.

Kilogram bir litre suya, iki Prusya kıyyesine İsviçre'de, Büyük Baden Dükalığı ile Hesse de tamâmiyle iki kıyyeye ve eskisinin iki misli olan iki Hollanda kıyyesine müsâvidir.⁵

Tûl ve evzân mikyâsâtının kat'iyeti kimyâ, hikmet-i tabî'iyye, ve fizyoloji fenlerinde istikmâlini müci olacağı tabî'idir. Mikyâs-ı tûl ve evzân, nâ-tamâm müşâhedâta müstenid efkâr ve mütâla'ât üzerinde hükkâm derler.

Lavoisier bu rehber-i hakikati ihtirâka tatbîk etmeden evvel, kâbil-i ihtirâk ecsâm derûnunda yanıcı bir kısım-ı husûsî mevcûd ve harâreti, onun indifâ'ndan 'ibâret zan ederlerdi.

5 Fransızca metnin ikinci paragrafında 1 kilogram suyun Prusya, İsviçre, Baden ve Hesse Dükalıkları'nda ve Hollanda'daki pound karşılığı verilmektedir (Moleschott, 1866, s. 23-24). Oysa Almanca metnin birinci baskısında sadece Prusya ve Baden ölçüleriyle karşılaştırma bulunmakta (Moleschott, 1852, s. 37), Almanca üçüncü baskıda Prusya, İsviçre, Baden ve Hesse Dükalıkları'nda pound karşılığına yer verilmekte (Moleschott, 1855, s. 37), 1875 tarihli 5. baskıda ise bu karşılaştırma bulunmamaktadır.

Lavoisier mahsûlât-ı ihtirâkiyyenin mevâdd-ı masrûfeden daha ağır olduğunu gösterdi.

Odun yakıldığı esnâda hâmız-ı karbon, su, amonyak⁶ ve remâd teşekkül eder. Şu dört nev'-i mevâddın mecmû' vezni ihrâk edilen odunun vezninden fazladır.

Bu tezâyüd-i veznin esnâ-i ihtirâkda haşebin 'anâsır-ı hevâ'îyyeden biri ile imtizâc etmesinden neşet eylediği bedihî ve ihtirâk bir imtisâs-ı müvellid-ül-humûzadan 'ibâret [501.2.] bulunmakla onun sıkletinin yanan mâddenin tezâyüd-i veznine bâdî olduğu tabî'dir.

Binâberin ihtirâk sebebiyle cümle ecsâmın kesb-i sıklet eylemesi lâzım gelir.

[mâ-ba'dı var]

Osman Şükrü

[mâ-ba'd]

"Turin" dârülfünûnu muallimlerinden "Moleschott"un "1852" senesinde tahrîr ve neşr eylediği "deverân-ı hayât" nâmındaki eserini teşkil eden fizyoloji mebahisi üzerine "Liebig"e karşı yazılmış mektuplardan biri:

Bu hakîkatin inkişâfından i'tibâren ba'de-l-ihirâk ecsâmın tenâkus-ı vezn etmesine hüküm verdiren "Stahl"ın *phogistique*⁷ seyyâle-i lehîbî kat'iyen mahv ü harâb oldu.

Stahl'ın fikr-i kadîmi bir fenâ hüküm ve zannından ileri gelmeyip müşâhedât ve tecâribin noksânından neşet ediyordu. Fakat bu fikr esâsen kemâl takayyüdât ile icrâ edilecek müşâhedât tahtında bulunmaya değmezdi. Bir mâddenin, derûnunda bulunduğu cismin tenâkus-ı veznini îcâb etmesi idrâk ve ittîlât-ı beşeriyeye muhâlif ve münâfidir.

[521.1.] Seyyâle-i lehîbî bulunduğu cismi terk etmesi ile cism-i metrûkun vezninin tezâyüdünü mücbib olması, mâddesiz bir kuvvet farz etmektir. Bu ise hakîkatte, hiç bir ma'nâ ifâde eyleyemez.

Tıbbın, fûnûnun kâffesinden ziyâde geride kaldığından şikâyet olunuyordu. Buna sebep fen-i mezkûrda mikyâs ve evzânın 'adem-i isti'mâlidir.

6 1852 tarihli Almanca metinde (birinci baskı) "amonyak" anılmamaktadır (Moleschott, 1852, s. 37). Ancak Fransızca metinde "amonyak" terimi kullanılmaktadır. Bu terim Almanca 2. baskıdan itibaren bulunmaktadırlar (Moleschott, 1855, s. 37).

7 Osman Şükrü, "filojistik (phlogistique)" kelimesini kastetmektedir.

Evvel emirde tartılacak mâddenin tabî'atına kesb-i vukûf etmek lâzım gelir. Bu doğrudur. Binâberîn her şeyden evvel hikmet ü kimyâ 'ulemâsından tıbbâ hizmet etmeleri muktezî olup bu mütekebbir hükemâ, tıbbın fi'liyyât ve hıdemâtına nazar-ı hürmetle bakmadıkları için ta'yîb ve taşlar, teymurlar üzerine icrâ ettikleri itminân-ı bahs-ı tahariyyât sayesinde sâhib-i hayât ecsâmın sâha-i tecrübedeki mukâvemetsizliğini bertaraf eylemeleri hasebiyle taltif olunmağa kesb-i istihkâk ederler.⁸

Kimyâ ve hikmet-i tabî'iyenin terakkiyâtından istifâde etmeyen etebbâya, tabib değil, 'amele nâmi verilmelidir. Onlar müntesibîn-i fünûndan ma'dûd olmayıp hey'et-i hükkâm-ı etebbâ huzûrunda san'atlarının mevzû'nu ta'rîfden izhâr-ı 'acız ederler.

Bi'l-akis fen-i tıb fünûn-ı tabî'iyeye keşfiyyâtını kemâl-i tehâlûkle medh ve senâ ve izâh ve teşrihe koyulmasından nâşî daha ziyâde müstahak-ı itâb ve serzeniştir.

Bu medâyiğ kendi hizmet mevzû'nun sitâyişinden gerisinde kalmalı idi.

Ettübâ yalnız elli seneden beri, usûl ve kavâ'id-i hayâlâtı içinde oyalanacakları yerde mevâdd-ı ma'lûmeyi [521.2.] terâzû ile tarta idiler, tıb bugün görüldüğü derecede bulunmazdı.

Liebig, Mulder, Regnault ve Andral'in⁹ hıdemâtını tanıyan bu elli senenin henüz bedâ etmiş olduğunu bilir.¹⁰

Mîzân vasıtasıyla, mahsûlât-ı ihtirâkın tayyâre kısmının mikdârı remâd kadar kat'iyetle anlaşılır.

Mîzân, hâmız-ı karbonun mahsûl-i esâsi-i ihtirâk olup, bir fa'âliyyet-i hârîka-i sihr-âmîz ile ilk bahârda sahârîyi reng-i hadrâ ile telvîn ve iki üç yapraklı bir gusndan bir orman tekvîn eylediğini bize ifhâm eyler. Eđer ormanda müterâkim odunları ihrâk edersek husûle gelen hâmız-ı fahim tarlalarımızın esmârına doğru isti'câl nemâ-i intişâr olur.

8 Bu cümlede bir çeviri hatası bulunmaktadır. Cümlelerin Almancadan çevirisi şöyledir: "Bu nedenle kusur, taş ve çelik araştırmalarının kesinliğinden memnun olarak canlı vücudun deneye sunduğu zorluklarla yüzleşmeye tenezzül etmedikleri halde, tıbbın işleyişini hor gören asil araştırmacılara aittir." (Moleschott, 1852, s. 39).

9 Almanca ilk üç baskıda ve Fransızca çeviride bu isimler bulunurken Almanca 5. baskıda buradakilerin yanı sıra üç isim daha anılmıştır.

10 Tercüman burada bazı cümleleri atlamıştır. İlgili cümlelerin Almancadan çevirisi şöyledir: "Ve kesinlikle, kesin bir doğa bilimcinin de doktorların her türlü çabalarına, Liebig'in simyanın felsefe taşına yaptığı gibi, tarihsel olarak yargılayan gelecek nesilleri onlara teşekkür etmeye mecbur eden ruhu anlamlı bir şekilde üfleyeceği zaman gelecek" (Moleschott, 1852, s. 40).

Orman havâ ve toprağın kendisine ‘arz ettiği hâmız-ı karbondan gelişi güzel ziyâde bir mikdârda ahz ü kabûl edemez; havânın havî olduğu müvellid-ül-humûza ancak bir mikdâr-ı muayyen üzeredir, binâberin ihtirâka bir had vardır.

Hâmız-ı karbonun mikdârı devâm ü vüs‘at-ı ihtirâka, nebâtât hâmız-ı karbona mütevakıf olup mevâdd-ı âhireyi dahi ineğın bol ve ifrâzât-ı sâ’ireyi münfergasında buluruz.

İnsanın ifrâğâtı nebâtâtı besler, nebâtlar havâyı cevâhir-i esâsiyye-i sulbeye tebdil eyleyerek neşv ü nemâ-i hayvânâta hizmet eder. Âkil-ül-lühûm hayvânât âkil-ün-nebât olanlar sayesinde muhâfaza-i hayât eder.¹¹

Kâffe-i mevâddın mütekâbilen câzib ve meczûb bulunduğu [522.1.] şu ‘âlemde hiçbir şey gayb olmaz. Ve mâddenin mikdârı dâimâ sâbit kalır (George Forster) [1].

Mâddenin mikdârı ne tezâyüd ne de tenâkus edebilip havâssı dâimî ve ebedîdir.

Bir vücûd-ı hayyın hiçbir hâssası yoktur ki haricden kendisine ‘anâsır-ı sulbe vasıtasıyla gelmemiş olsun. Bu da mîzânın mevki’-i sübûte vaz’ eylediği hakâyık cümlesindedir.

Nebâtât ve hayvânât ancak muhit-i hariciyyeden istîmâra eyledikleri mevâddı tebdil ve tahvîl ederler. Eşcârı neşv ü nemâ-i husûsisinde, arslanı mücâdelât-ı kahramânânesinde keşf ve izhâr eden kâffe-i fa‘âliyyetin menşe’i onların uzviyyetine haricden dâhil olan mevâddın terekübât ve tahallûlâtından ‘ibârettir.

Mâdde, nâmı almağa kesb-i istihkâk eden bir cism bu nâmda diğeri bir cisme tahavvül edemez.

Klor,¹² hâl-i tabî‘ide beden-i insanîde tesâdüf ettiğimiz ‘anâsırın en az mikdârda bulunanı olduğu hâlde ne izâm ve esnânda ne de kanda adem-i vücûdu tasavvur olunamaz. Taharriyât-ı dakîka sayesinde bu cismi hububât ile süttten ahzettığımızı ve klorsuz olan bir gıdânın bedenimiz için gıdâi tam ad olunamayacağını biliyoruz.

11 Tercüman burada bir paragrafı atlamıştır. İlgili paragrafın Almandan çevirisi şöyledir: “Bu madde alışverişine madde değişimi adı verilmiştir. İnsan haklı olarak saygı duymadan söz söyleyemez, çünkü nasıl ticaret ilişkinin ruhuysa, maddenin ebedi dönüşü de dünyanın ruhudur” (Moleschott, 1852, s. 41).

12 Tercüman bu terimi “klor (كلور)” olarak yazmıştır. Ancak Almanca ve Fransızca metinde “Fluor” kelimesi kullanılmıştır (Bk. Moleschott, 1852, s. 42; 44 ve Moleschott, 1866, s. 27; 29). Metnin devamında da aynı hata yapılmıştır. Metinde ilgili yerler “klor” olarak bırakılmıştır.

[mâ-ba'dı var]

Osman Şükrü

[mâ-ba'd]

"Turin" dârülfünûnu muallimlerinden "Moleschott"un "1852" senesinde tahrîr ve neşr eylediği "deverân-ı hayât" nâmındaki eserini teşkil eden fizyoloji mebâhisi üzerine "Liebig"e karşı yazılmış mektuplardan biri:

Harekât-ı mâddiyye, terekkübât ve tahallülât, imtisâs ve ıtrâh; işte arz üzerindeki fa'âliyyet-i dâimenin muhteviyâtı bunlardır.

Bir cisim kendisini terkîb eden eczâ' ferdiyye-i [539.1.] mâddiyyenin tahavvülât ve tebdilât-ı mütedâimesine rağmen, şeklini, hâl-i 'umûmî-i terekübîyyesini muhâfaza ettiği vakit fa'âliyyet-i hayât nâmını alır.

Sâhib-i hayât olan 'uzviyâtta mübâdelât-ı maddiyyeden bahs etmemize sebep budur.

'Anâsır-ı ibtidâiyye, suhûr, toz hâlinde sükût eder. Mâddesinden bir kısmını gayb eyler. Ve gitgide şekli duçâr-ı tahavvül olur. Sâhib-i hayât olan ecsâmda muhâfaza-i şekle tavassut eden mübâdelât-ı mâddiyyedir. Bi-hayât olanlarda ise harâbiyyet-i şekl mâddenin aşınmasından ileri gelir.

İşte ikisi arasındaki fark da bunlardan 'ibârettir.

Bilâ-fâsıla, hâımız-ı karbon, su ve müvellid-ül-humûzanın taht-ı te'sirinde kalmakta bulunan cibâl toz hâlinde zemîne sukût¹³ etmeye muhtassdır.

Humz-ı evvel-i azot¹⁴ müvellid-ül-humûza ile hadidden mürekkeb ve humz-ı sâniiden daha az müvellid-ül-humûzayı hâvî bir cism-i mürekkebdır, humz-ı evvel müvellid-ül-humûza cezb ederek fark humz-ı hadide tahavvül eder. Kırmızı olur. Tarlalar sürülüp altındaki toprak üste çıkarılınca sincabî kırmızımtrak bir levn aldığı her gün görürüz. Su "cibs"¹⁵ hal eder; mâ'-i hârr büyük bir tazyîk tahtında "feldspat"ın muhallilidir. Hâımız-ı karbonlu su "kuvars"ı hall eyler.

13 "...toz halinde zemîne sukût" ifadesi incelenen Almanca baskılarda bulunmazken Fransızca çeviride yer almaktadır. Fransızca metinde ilgili kısım şöyledir: "...le rocher tombe en poussière..." (Moleschott, 1866, s. 28).

14 Tercüman burada "azot oksit"ten (Humz-ı evvel-i azot) bahsetmektedir, ancak hem tercümenin devamı hem de asıl metinden bunun (Alm. Eisenoxydul, Fr. protoxyde de fer) (Bk. Moleschott, 1852, s. 42 ve Moleschott, 1866, s. 28) demir oksit olduğu anlaşılmalıdır.

15 Tercüman alçı anlamına gelen "gyps" kelimesini kastetmektedir.

Bu te'sirâtın kâffesi son derecede batâetle vâki'dir. Fakat te'sir, fi'lin devâmı ile tevâzün kesb etmiştir.

Bir ahır veya fışkı yığınının üst tarafındaki [539.2.] pencerelerin, cilâsını gayb etmesi, granitin parlaklığını izâle eylemesi aynı te'sirâtın her yerde fa'aliyet üzere bulunduğunu efhâm eder.

Feldspat'tan silisit-i potas'ı kaldıran sudaki müvellid-ül-humûzanın kısmen kilsini ref için muktezâ bulunan hâımız-ı karbondaki müvellid-ül-humûzanın ve humz-ı evvel-i hadîdi humz-ı ahîre tebdil ve müvellid-ül-humûzanın veznleri ta'yîn olunur.¹⁶

Hâımız-ı karbon su ve müvellid-ül-humûza en sulb suhûru teshîk edecek derecede hâiz-i iktidâr olup onları hayât-ı husûle getiren cereyân-ı devrâniyye kadar îsâl eyler.

Feldspat tezehhür eder, bir müddet sonra nebâtın neşv ü nemâsına müsâ'id olan münhall silisit-ı potas tarlada bulur.

Hâımız-ı fosforla klorun arpaya kan ve kemiklerimize kalması ziyâde mikdârda fosforiyet-i kils ve oldukça klorun hâvî bulunan apatitin tahallülü sayesindedir.

[mâ-ba'dı var]

Osman Şükrü

16 Osman Şükrü burada her üç olayda da oksijenin (müvellid-ül-humûzanın) ağırlığından söz etmekte, oysa Almanca ve Fransızca metinlerde sadece demir bileşiği ile ilgili örnekte oksijenden, diğerlerinde ise suyun ve karbonik asidin ağırlığından bahsedilmektedir (Moleschott, 1852, s. 43 ve Moleschott, 1866, s. 29).